

ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธที่ศูนย์การเรียนรู้เกษตรเชิงวิจัย

โคกหนองนา R+โมเดล จังหวัดบุรีรัมย์

Buddhist Learning Ecosystem at Research Agricultural Learning Center of Khok Nong Na R + Model, Buriram Province

[1] พระครูวิรุฬห์สุตคุณ (อุดมศักดิ์ อุดมตมสกุโก) / Phrakhruwirunsutakhun (Udomsak Uttamsakko)

[2] พระปัญญารัตนากกร (สำรวย พินดอน) / Phra Panyarattanakorn (Samruay Pindon)

[3] พระเมธีวัชรประชาทร / Phra Methivajaraprachathorn

[4] พระครูโสภณสาโรภาส / Phrakhrusophonсарophat

[5] พิเชฐ ทังโต / Phichet Thangto

[6] สมชาย ดำเนิน / Somchai Damnoen

[7] พรทิพย์ วรรณวิโรจน์ / Porntip Wannawiroj

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

E-mail: research.mcu@gmail.com

Received: 15 กุมภาพันธ์ 2566; Revised 1 มีนาคม 2566; Accepted 15 มีนาคม 2566

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธที่ศูนย์การเรียนรู้เกษตรเชิงวิจัย โคกหนองนา R+โมเดล จังหวัดบุรีรัมย์ ใช้วิธีการศึกษาจากเอกสาร งานวิจัย และการสังเกต และการศึกษาเชิงพื้นที่ นำเสนอในรูปแบบความเรียง ประกอบแผนภาพ ผลการศึกษาได้ข้อสรุปว่า โคกหนองนา R โมเดล จังหวัดบุรีรัมย์ ที่เป็นศูนย์การเรียนรู้ที่เป็นแหล่งการเรียนรู้ และผลิตอาหารตามวิถีเกษตรชุมชน ผสมเกษตรเชิงความรู้ ซึ่งสอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนา “แสงอื่นใดเสมอด้วยปัญญา ไม่มี” โดยใช้ฐานขององค์ความรู้เป็นเครื่องมือในการจัดการชุมชน ทำให้กลายเป็นแหล่งผลิตอาหารที่สามารถแบ่งปัน เกื้อกูลแก่ สมาชิกรอบข้างได้ ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ในเชิงระบบนิเวศการเรียนรู้เกี่ยวเนื่องระหว่างกันและกันตามหลักการ “สงเคราะห์” ตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา หรือการสละแบ่งปันอาหารตามหลักทาน และจาคะเสียสละแบ่งปันแก่กันและกัน รวมไปถึงโครงการธนาคารวัวที่ส่งเสริมให้เกิดปศุสัตว์โครงการวัวที่ไม่ฆ่า ไม่ขายมีลูกเกิดได้แบ่งปัน ตามหลักทานตามแนวพุทธศาสนาด้วย ซึ่งตีความเป็นระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธว่าด้วยการผลิต บริโภคแบ่งปันทำให้เกิดการประสานสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชน

คำสำคัญ: ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธ, ศูนย์การเรียนรู้เกษตรเชิงวิจัย, โคกหนองนา R+โมเดล, จังหวัดบุรีรัมย์

ABSTRACT

This article is a study of Buddhist Learning Ecosystem at Research Agricultural Learning Center of Khok Nong Na, R+ model, Buriram province. Use the method of studying from documents, research and observations and discussions, field study and propose in essay in figures. Results of the study concluded that Khok Nong Na R+ model, Buriram province which is a learning center that is a source of learning and food production according to the way of community agriculture knowledgeable agriculture mixed. It is consistent with the principles of Buddhism, "There is no other light equal to wisdom" by using the

knowledge base as a tool to manage the community making it a source of food production that can be shared Be supportive to the members around you. It causes interaction in a sociological relationship between each other according to the principle of "welfare" according to the Buddhist concept. The renunciation of food sharing according to the principle of eating and Jaka sacrificed and shared with each other including the cow bank project that encourages livestock production. The cow no slaughter program not for sale, born to be shared according to the principles of alms according to Buddhism which is interpreted as a Buddhist learning ecosystem on production Consumption and sharing cause the coordination of community members as well.

Keywords: Buddhist Learning Ecosystem, Research Agricultural Learning Center, Khok Nong Na R+ Model, Buriram Province

บทนำ

การสะท้อนคิดเกี่ยวกับกิจกรรมเชิงขับเคลื่อนที่ผ่านกระบวนการวิจัยที่โคกหนองนา R+โมเดล นับแต่เริ่มเป็นเวลากินกว่าหนึ่งปี ตั้งแต่การเริ่มต้นพัฒนาที่ดินมรดก ให้เป็นแหล่งการเรียนรู้ทางการเกษตร ภายใต้โครงการวิจัย "การพัฒนาพื้นที่ต้นแบบการบริหารจัดการพื้นที่ด้วยศาสตร์พระราชานุรักษ์การเรียนรู้ โคกหนองนา R-Model ในการพึ่งตนเองของชุมชนตามวิถีเกษตรพอเพียง จ.บุรีรัมย์" รวมทั้งเมื่อเริ่มดำเนินโครงการได้เขียนบทศึกษาเรื่อง โคกหนองนากับความมั่นคงของห่วงโซ่อาหารตามวิถีเกษตรพอเพียง กับการปรับตัวในการดำรงชีวิตภายใต้สถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 (Security of the Food Chain following Sufficiency Agriculture Practices with the Adaptation of Life in the Situation of the COVID-19 Epidemic) (ลำพอง กลมกุล, 2565) เป็นการเขียนสะท้อนคิดถึงแนวคิดในเชิงความรู้ ความเข้าใจ ประหนึ่งเป็นการลองผิดลองถูก ทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ ได้ผลเชิงประจักษ์เป็นมีข้าว มีพืชผักสวนครัวนานาชนิดสำหรับยังชีพ การเลี้ยงเปิดไก่ปลานานาชนิด ซึ่งสามารถแบ่งปันแก่สมาชิกในครอบครัวพี่น้อง แม้กระทั่งแบ่งปันเป็นสินค้ากระจายอยู่ในชุมชนด้วย ดังนั้นในการศึกษานี้จะได้สะท้อนคิดศึกษาถึงความเป็นศูนย์การเรียนรู้ภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับสังคม และส่งผลเป็นกระบวนการและวิธีการในการทำให้เกิดระบบนิเวศการเรียนรู้ตามแนวพุทธซึ่งจะได้ศึกษานำผลการศึกษาต่อไป

ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธ

วิชาการตามแนวพุทธศาสตร์ เป็นเรื่องที่เน้นความสำคัญของจิตใจพร้อมกับความสำคัญของร่างกายจะมีส่วนช่วยสร้างความสมบูรณ์แก่วิชาการต่างๆ ในลักษณะที่จะเป็นการช่วยให้เกิดบูรณาการแก่ชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมได้อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น นั้น เป็นสิ่งที่ดีและมีคุณค่าและจะช่วยแก้ปัญหาสังคมได้อีกด้วย เพราะฉะนั้น การประยุกต์วิชาการตามแนวพุทธศาสตร์เข้ากับวิชาการอื่นๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็นซึ่งเป็นการช่วยเติมคุณค่าของวิชาการนั้นๆ ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ศาสตร์ต่างๆ หากมุ่งแต่เสนอข้อเท็จจริงโดยปราศจากการคำนึงถึงศีลธรรมและความรับผิดชอบต่อสังคมจะทำให้วิชาการนั้นเป็นเหมือนศาสตราจารย์ทำลายมนุษยชาติ พุทธศาสตร์จะเน้นทั้งความรู้และคุณธรรม วิชาการต่างๆ ควรบรรจุเนื้อหาความรับผิดชอบต่อสังคมหรือคุณธรรมตามที่ปรากฏในหลักการของพุทธธรรมเข้าไปด้วย (สุเทพ สุวีระราษฎร์, 2554) การศึกษาแนวคิดระบบนิเวศการเรียนรู้ ที่ใช้การศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์อย่างเป็นระบบตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมด้านความเชื่อ ค่านิยม การศึกษา การประกอบอาชีพ การปกครอง เป็นต้น ส่วนระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธศาสตร์ เป็นการศึกษาในระบบนิเวศการเรียนรู้ที่ปรากฏในหลักการพระพุทธศาสนาและประยุกต์หลักพุทธธรรมในการแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมให้เจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะหลักพุทธธรรมเพื่อเสริมสร้างความมั่นคง สามารถจำแนกได้ ดังนี้ 1) เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงแห่งชีวิต เช่น เบญจศีล เบญจธรรม อิทธิบาท 2) เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงแห่งสังคม เช่น ทิศ สังคหวัตถุ พรหมวิหาร 3) เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทาง

เศรษฐกิจ เช่น สุขของคฤหัสถ์ ทัศนธัมมิกัตถประโยชน์ 4) เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางการเมืองการปกครอง เช่น ระบบราชาธิปไตยหรือระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ต้องปกครองตามหลักทศพิธราชธรรม (ราชธรรม) จักรวรรดิวัตร และราชสังคหวัตถุ กับระบบสาธารณรัฐที่ต้องปกครองตามลิจฉวีบริหารนิยธรรม และ 5) เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เช่น เรื่องราวใน วนโรปนสูตร

การศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์ จึงเป็นเรื่องที่เน้นความสำคัญของจิตใจพร้อมกับความสำคัญของร่างกาย ซึ่งจะมีส่วนช่วยสร้างความสมบูรณ์แก่วิชาการต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นการช่วยให้เกิดบูรณาการแก่ชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมได้อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เป็นสิ่งที่ดีและมีคุณค่าและจะช่วยแก้ปัญหาสังคมได้อีกด้วยเพราะฉะนั้น การประยุกต์วิชาการตามแนวพุทธศาสตร์เข้ากับวิชาการอื่น ๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็นซึ่งเป็นการช่วยเติมคุณค่าของวิชานั้น ๆ ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น วิชาการต่าง ๆ หากมุ่งแต่เสนอข้อเท็จจริงโดยปราศจากการคำนึงถึงศีลธรรมและความรับผิดชอบต่อสังคมจะทำให้วิชานั้น ๆ เป็นเหมือนศาสตราวุธทำลายมนุษยชาติ พุทธศาสตร์เน้นทั้งความรู้และคุณธรรม วิชาการต่าง ๆ ควรบรรจุเนื้อหาความรับผิดชอบต่อหรือคุณธรรมตามที่ปรากฏในหลักการของพุทธธรรมเข้าไปด้วย (จางงศ์ อติวัฒน์สิทธิ์, 2548) หรือในประเด็นเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมในประเด็นดังกล่าวเป็นการพิสูจน์หลักการทางพระพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล ประโยชน์สุข เป็นการอนุเคราะห์ชาวโลกอย่างแท้จริง พุทธธรรมจึงเอื้อประโยชน์ทั้งแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ หรือเป็นหลักธรรมที่มุ่งเน้นทั้งโลกุตระและโลกียะ ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีหลักธรรมในมิติระบบนิเวศการเรียนรู้ที่ครอบคลุมทั้งในระดับปัจเจกชน คือ การดำเนินชีวิตของแต่ละคน และระดับมหาชน คือ การใช้ชีวิตที่สัมพันธ์กันตั้งแต่ครอบครัวถึงประเทศชาติ (พระมหาพงษ์ประภากรณ์ วิสุทธิญาณเมธี, 2559)

พุทธปรัชญามาจากแนวความคิดในการแสวงหาความรู้โดยอาศัยหลักความจริงภายนอกและความจริงภายใน ซึ่งหลักการค้นหาความจริงเหล่านั้นต้องกำกับด้วยสติและปัญญา จุดมุ่งหมายของระบบนิเวศการเรียนรู้ คือ การอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมเพื่อให้เราเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์ พฤติกรรมของตนเองและผู้อื่นได้อย่างมีหลักเกณฑ์ที่เป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อทำความเข้าใจบทบาท สถานภาพ ของมนุษย์ที่มีต่อสังคม เพื่อช่วยให้คนในสังคมปรับตัวเข้ากับสภาพสังคมต่างๆ ได้ (พระมหาคมคาย สิริปัญญา (สิงห์ทอง), นฐนกร ธงพุทธามนต์, 2565) หากพิจารณาในภาพรวมจะเห็นความสเกาะเกี่ยวระหว่างความเชื่อมโยงเชิงศาสตร์ ที่เกิดขึ้น จนกระทั่งเป็นส่วนสำคัญระหว่างพระพุทธศาสนากับชีวิต ดังนั้น ในการศึกษา ระบบนิเวศการเรียนรู้ตามแนวพุทธในบทความนี้จึงจะได้ใช้กรอบของพระพุทธศาสนาการศึกษาพฤติกรรมเชิงสังคมเพื่อเชื่อมโยงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนากับชีวิตและสังคมกับชีวิตร่วมกันซึ่งจะได้นำเสนอและศึกษาร่วมกันต่อไป

ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธกับปฏิสัมพันธ์ทางความรู้และเครือข่ายชุมชน

การพัฒนาที่ดินมรดก เพื่อนำไปสู่การสร้างกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชนผ่านวิถีเกษตร และการขับเคลื่อนภายใต้สถานการณ์โควิด ที่ทำให้ประชาคมในองค์กรได้รับความทุกข์ยากลำบาก จนกระทั่งกลายเป็นความตระหนก ความไม่มั่นคงทั้งในเรื่องอาชีพ รายได้ จิตใจ และสุขภาพ เกิดขึ้นไปทั่ว เมื่อเกิดศูนย์ทำจึงทำให้เกิด (1) การสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเครือข่ายนักวิชาการ ผู้สนใจ และสมาชิกที่มีความสนใจในการเรียนรู้และร่วมพัฒนา ทั้งในส่วนของ การแบ่งปันข้อมูลประสบการณ์ ของผู้มีประสบการณ์เป็นการเติมเต็ม ร่วมพัฒนา หรือเป็นการแบ่งปันข้อมูล เพื่อเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งได้ทั้งเพื่อน กัลยาณมิตร ครูอาจารย์ที่เคารพนับถือ ดังที่มีคณาจารย์ นิสิต และเครือข่ายเข้ามาทำกิจกรรมและแลกเปลี่ยนข้อมูลดังปรากฏ ทั้งในส่วนของคณะครู ศาสตราจารย์ คณะสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่เข้ามามาปฏิสัมพันธ์ในเชิงบุคคล หรือคณะบุคคล มาเพื่อสอบถาม แลกเปลี่ยนข้อมูล เพื่อการเรียนรู้ร่วมกัน จึงทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์เครือข่ายทางวิชาการเกิดขึ้นร่วมกัน

ภาพที่ 1 การเชื่อมประสานเชิงสังคมผ่านการเรียนรู้ของผู้สนใจมาที่ศูนย์การเรียนรู้
ภายใต้กรอบวัฒนธรรมปัญญา (ภาพผู้เขียน: มกราคม 2565; กุมภาพันธ์ 2566)

(2) การเกิดปฏิสัมพันธ์เครือข่ายเชิงชุมชน กิจกรรมโครงการธนาคารวัว "ไม่เบียดเบียน" ร่วมกับวัดอินทาราม จ.สมุทรสงคราม ได้วิวัฒนาการโครงการไร่ชีวิตโคกระบือ เพื่อนำไปเป็นทุน สำหรับการยังชีพ และการดำเนินชีวิต ภายใต้หลัก พระพุทธศาสนา ไม่เบียดเบียน เป็นทาน แบ่งปัน ไม่ฆ่า ไม่ขาย ตายฝั่ง นับเป็นกิจกรรมที่เนื่องด้วยธนาคารโคกระบือ เป้าหมาย เพื่อไปส่งเสริมสวัสดิการชุมชน ทำให้เกิดการเรียนรู้ และขับเคลื่อนภายใต้หลักคิดทางพระพุทธศาสนา ทำให้เกิดสมาชิกของกลุ่ม เข้ามารับวิ้ว เกิดปฏิสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างโครงการ ศูนย์ และกิจกรรมร่วมกับวัดอินทาราม เจ้าของโครงการนอกพื้นที่ แต่ศูนย์ ได้กลายเป็นศูนย์กลางและกิจกรรมกลางของการทำกิจกรรมในเชิงความรู้ อาชีพ รายได้ เป็นต้น

โครงการธนาคารวัว โคนง นา R...

โครงการธนาคารวัว

โคนง นา R+โมเดล จ.บุรีรัมย์
ธนาคารวัวหลวงพ่อแดง นันทิโย

การขับเคลื่อนที่ศูนย์การเรียนรู้เกษตรเชิงวิจัย
R+MODEL จ.บุรีรัมย์
ดร.ลำพอง กลมกมล MCU ASEAN

โครงการ
ธนาคารวัว

โคนง นา R+โมเดล
จ.บุรีรัมย์

พระเมธีวัชรประชากร. ดร.
(เจ้าคุณ ดร. หลวงพ่อแดง)
เจ้าอาวาสวัดอินทาราม
รองเจ้าคณะอำเภออัมพวา
จังหวัดสมุทรสงคราม

ภายใต้โครงการวิจัย เรื่อง "การพัฒนาพื้นที่ต้นแบบการบริหารจัดการพื้นที่ด้วยศาสตร์พระราชาบูรณาการสู่การเรียนรู้ โคนง นา R+Model ในการพัฒนาของชุมชนตามวิถีเกษตรพอเพียง" คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
หัวหน้าโครงการวิจัย ดร.ลำพอง กลมกมล

ภาพที่ 2 กิจกรรมธนาคารวัว ไม่ฆ่าไม่ขาย ตายฝัง
ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ร่วมกับชุมชน (ภาพผู้เขียน: กันยายน 2566)

ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธกับความรู้ที่เนื่องด้วยวิถีเกษตร

ด้วยความที่เป็น "ลูกชานา" จึงเติบโต มากับวิถีของชานา แต่ด้วยโลกทัศน์ แบบสมัยแห่งอุตสาหกรรม วิถีเกษตรดั้งเดิมไม่ตอบโจทย์ จึงทำให้เป็น "ลูกชานา" ที่หันไปเรียนหนังสือ พร้อมกับโลกทัศน์ "เรียนสูง ๆ ทำงานดีดี" ผ่านการศึกษา "ปริญญา" คือเป้าหมายสูงสุด แต่เท่าที่พบ ส่วนหนึ่งเป็นข้อดีเพราะการศึกษาทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นได้ทั้งลึกและกว้าง แต่อีกส่วนหนึ่งยังไม่ตอบโจทย์ ต่อการดำเนินชีวิตในองค์รวม ยังต้องซื้อข้าว ซื้อผัก ผลไม้ ที่ไม่ได้อยู่ในกระบวนการที่จะควบคุมได้ การผลิตเอง ปลูกเอง จึงทำให้รู้และเข้าใจ รวมทั้งควบคุมได้ "แหล่งอาหาร" เพื่อการยังชีพ ภายใต้กระบวนการวิจัยและความรู้จึงเกิดขึ้น

ภาพที่ 3 เงินทองเป็นมายา ข้าวปลาเป็นของจริง
(ภาพผู้เขียน: มกราคม 2565)

การเริ่มพัฒนาที่ดินมรดกเป้าหมายเพื่อเป็นฐานในการผลิตอาหารหรือแหล่งอาหาร ทำให้เกิดแนวคิดในการพัฒนาโดยมีเป้าหมายเพื่อการสร้างความมั่นคง ยั่งยืนในความเป็นแหล่งอาหารให้เกิดขึ้น ซึ่งแนวคิดโคกหนองนาโมเดลเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ดังปรากฏในเป็นแนวคิดในงานศึกษาของ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส และคณะ (2565) ในเรื่อง โคกหนองนาโมเดล การพัฒนาความยั่งยืน ที่เสนอเป็นแนวคิดไว้ว่า

แนวคิดโคกหนองนาโมเดล มุ่งเน้นการจัดการแบ่งพื้นที่ ปลูกสวน ปลูกป่า ชุดสระ ทำนา สร้างที่พักอาศัย โบราณ ถือว่าเป็นหน้าที่การงานชั้นสูงที่มีการส่งต่อรุ่นต่อรุ่น เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นศิลปะ เป็นแบบฝึกหัด รวมกิจกรรมวิถีอินทรีย์ที่หลากหลายให้มาอยู่ในพื้นที่เดียวกัน ได้แก่ 1) โคก เป็นพื้นที่สูง ปลูก “ป่า 3 อย่าง ประโยชน์ 4 อย่าง” 2) หนอง เป็นการขุดหนอง คลอง หรือร่องน้ำ เรียกกันใหม่ว่า คลองไส้ไก่ และ 3) นา เป็นพื้นที่นาเพื่อปลูกข้าวอินทรีย์ มีการจัดการฟื้นฟูดิน ทำกิจกรรมอินทรีย์ยั่งยืนคืนชีวิตเล็ก ๆ สู่แผ่นดิน แนวคิดการทำโคกหนองนาโมเดลให้สำเร็จต้องอาศัยความพอใจเชื่อมั่นการทำกิจกรรมแบบผสมผสานมากกว่าการทำกิจกรรมเชิงเดี่ยว ต้องขยันหมั่นเพียรลงมือทำ มีภาวะผู้นำทำกิจกรรม มีน้ำใจไมตรีต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทั้งในครอบครัวและกลุ่มกิจกรรมด้วยกัน และอาศัยการค้นหาแนวคิดเกี่ยวกับกิจกรรมใหม่ๆ ด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ระหว่างชาวเกษตรกรเพื่อเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืน (SDGs) ครอบคลุมในมิติการพัฒนาเชิงกายภาพ ช่วยทำให้มีความเป็นอยู่ที่ดีมีความสุข ในพื้นที่ที่มีอากาศบริสุทธิ์ มีสภาพแวดล้อมดี ส่งเสริมให้ร่างกายแข็งแรง จิตใจดี สิ่งแวดล้อมมีแต่ความสงบร่มเย็น อุดมสมบูรณ์ รวมทั้งชุมชนก็จะเกิดสันติสุขแม้เมื่อมีภัยหรือวิกฤติเกิดขึ้น ข้าว ปลา อาหาร ในพื้นที่โคกหนองนาโมเดลยังเป็นแหล่งอาหารเพื่อนำออกมาช่วยเหลือกันโดยไม่เห็นแก่ตัว และเกิดโอกาสสร้างสรรค์สัมมาชีพที่มีความมั่นคงในชีวิตของครอบครัว เป็นอาชีพที่สุจริต ตอบโจทย์การพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs) ได้อย่างเป็นรูปธรรม

ในงานศึกษาของ มาริษา ศรีชะแก้ว สถาพร วิชัยรัมย์ สากล พรหมสถิตย์ (2020) ศาสตราจารย์พระราช: เกษตรทฤษฎีใหม่ในรูปแบบ “โคก หนอง นา โมเดล”

โคก หนอง นา โมเดล เป็นหลักการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเน้นการกักเก็บน้ำให้เพียงพอ และการสร้างผลผลิตเพื่อดำรงชีพในระดับบุคคลและครัวเรือน องค์ประกอบของโคก หนอง นา ประกอบด้วย (1) โคก (พื้นที่สูง) คือการใช้ดินที่ได้จากการขุดหนองน้ำมาเป็นโคก หรือคันนาที่มีขนาดใหญ่ ปลูกพืชและไม้ผล เพื่อสร้างอาหารและรายได้ให้แก่ครัวเรือน (2) หนอง (แหล่งกักเก็บน้ำ) เป็นการขุดหนองน้ำ ที่มีความลึกประมาณ 6-8 เมตร เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ตลอดทั้งปี รวมทั้งมีการขุดคลองไส้ไก่ กระจายน้ำไปยังส่วนต่างๆ ในพื้นที่ สร้างความชุ่มชื้นในพื้นที่ (3) นา (พื้นที่ปลูกข้าว) คือการปลูกข้าวแบบอินทรีย์เพื่อบริโภคอย่างปลอดภัย อันจะเป็นการใช้ทรัพยากรในพื้นที่แบบพึ่งพาตนเอง ลดการพึ่งพาจากภายนอก สร้างความมั่นคงในครัวเรือนและชุมชน นำไปสู่ความเข้มแข็งในการพัฒนาประเทศ

ในงานการศึกษาของ ญัฐวิภา จำปาสี สุขุมวิทย์ ไสยโสภณ (2564) เรื่อง ผลการนำนโยบายการบริหารจัดการน้ำตามตัวแบบโคก หนอง นา ไปปฏิบัติในจังหวัดอุดรธานี ได้ศึกษาพร้อมเสนอเป็นข้อสรุปว่า

แนวทางการขับเคลื่อนการบริหารจัดการน้ำตามตัวแบบโคก หนอง นา ในจังหวัดอุดรธานี งบประมาณที่ใช้ในการดำเนินงานขาดความต่อเนื่องเกษตรกรยังไม่มีผลผลิตมาจำหน่ายและเกษตรกรต้นแบบยังไม่เป็นที่รู้จักเท่าที่ควร ส่วนแนวทางในการพัฒนาการบริหารจัดการน้ำตามตัวแบบโคก หนอง นา ในจังหวัดอุดรธานี จำเป็นจะต้องลงพื้นที่สำรวจปัญหาและความต้องการของประชาชนในพื้นที่วางแผนการดำเนินงานที่ชัดเจน บูรณาการการดำเนินงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งจะเป็นการแก้ไขปัญหาในระดับพื้นที่ และนำไปสู่การพึ่งพาตนเองของเกษตรกรได้ในอนาคต

ในงานการศึกษาของ รุจิกาญจน์ สานนท์ นิตพัฒน์ กิตติรักษกุล (2564) การประยุกต์ใช้โคกหนองนาโมเดลสำหรับการจัดการเกษตรในเมืองเพื่อความยั่งยืน ผลการศึกษาได้ข้อสรุปว่า

รูปแบบการประยุกต์ใช้ โคก หนอง นา โมเดล สำหรับการจัดการเกษตรในเมืองเพื่อความยั่งยืนนั้นสามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ในพื้นที่ในเมืองต่าง ๆ ได้ตามความต้องการและปัจจัยแวดล้อมที่ต้องคำนึงถึงก่อนการพิจารณาการจัดการเกษตรในเมืองคือ ปัจจัยด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม และ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลให้เกิด การเสริมสร้างพลังทางเศรษฐกิจแก่ครอบครัวและชุมชนสู่เศรษฐกิจที่มั่นคง และ เสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัวชุมชนและสังคม

ในงานการศึกษาของ พระอธิการพรนารายณ์ กิตติคุณ (ปานบุตร) (2565) โคกหนองนาโมเดลกับการพัฒนาที่ยั่งยืน แนวพุทธศาสตร์ ที่ได้ข้อสรุปการศึกษาไว้ว่า

โคกหนองนาโมเดล เป็นทฤษฎีที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามเงื่อนไขสากลและบริบทของไทยได้จริงหรือไม่ โดยนำหลักการพัฒนามนุษย์ซึ่งเป็นแนวทางทางพระพุทธศาสนา มาวิเคราะห์ตรวจสอบร่วม และเพื่อใช้เป็นแนวทางในการบูรณาการร่วมกับทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงอย่างครอบคลุมทุกประเด็นปัญหา โคกหนองนาโมเดลซึ่งเป็นโครงการที่เกิดจากการนำศาสตร์แห่งพระราช ทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียงมาต่อยอดเพื่อแก้ปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำทำการเกษตรและมีที่ดินที่มีปริมาณจำกัดให้เกิดการครอบคลุมแก้ปัญหาทุกด้าน ทำให้เกิดความเป็นอยู่ที่สมดุล มีกิน มีใช้ มีจำหน่าย หมุนเวียนตลอดปี ซึ่งเมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่า เป็นทฤษฎีที่ตอบโจทย์การพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทของการทำการเกษตรได้ และเมื่อนำหลักการพัฒนามนุษย์ตามแนวทางพระพุทธศาสนามาบูรณาการร่วมจะสามารถแก้ไขปัญหาได้ครอบคลุมยั่งยืนยิ่งขึ้น

ข้อสรุปของแนวคิดทฤษฎี หรือผลปฏิบัติของแต่ละพื้นที่จะคล้าย ๆ กันเป็นการออกแบบพื้นที่เพื่อพัฒนาวิถีเกษตรด้วยความที่สังคมไทยเป็นสังคมเกษตร การพัฒนาที่ดินที่โคกหนองนา R โมเดล จึงมีฐานคิดใกล้เคียงกัน และได้รับความรู้เป็นแนวปฏิบัติทั้งในส่วนของการพัฒนาที่ดิน การออกแบบพื้นที่ทางการเกษตร เพื่อให้รองรับน้ำได้และเก็บไว้ใช้ได้ตลอดทั้งปี ผ่านธนาคารน้ำใต้ดินแบบปิด และแบบเปิด การศึกษาลักษณะของดิน การศึกษาลักษณะของน้ำ พันธุ์พืช พันธุ์ข้าว พันธุ์ปลา หรือ

ปศุสัตว์ ชนิดอื่น ๆ เช่น ไก่ เป็ด วัว เป็นต้น แต่ทั้งหมดต้องใช้กระบวนการเรียนรู้เพื่อปรับให้สอดคล้องกับพื้นที่โดยมีเป้าหมาย เพื่อการพัฒนาให้เป็นแหล่งผลิตอาหารที่สร้างความเอื้ออาทร การแบ่งปัน การให้ และการเรียนรู้คือปัญญา ร่วมกันในการนำไปสู่ การพัฒนาคุณภาพชีวิตว่าด้วยการผลิตอาหารต่อไป

ระบบนิเวศการเรียนรู้ตามแนวพุทธกับการพัฒนาผลิตภัณฑ์และพหุศาสตร์ศึกษา

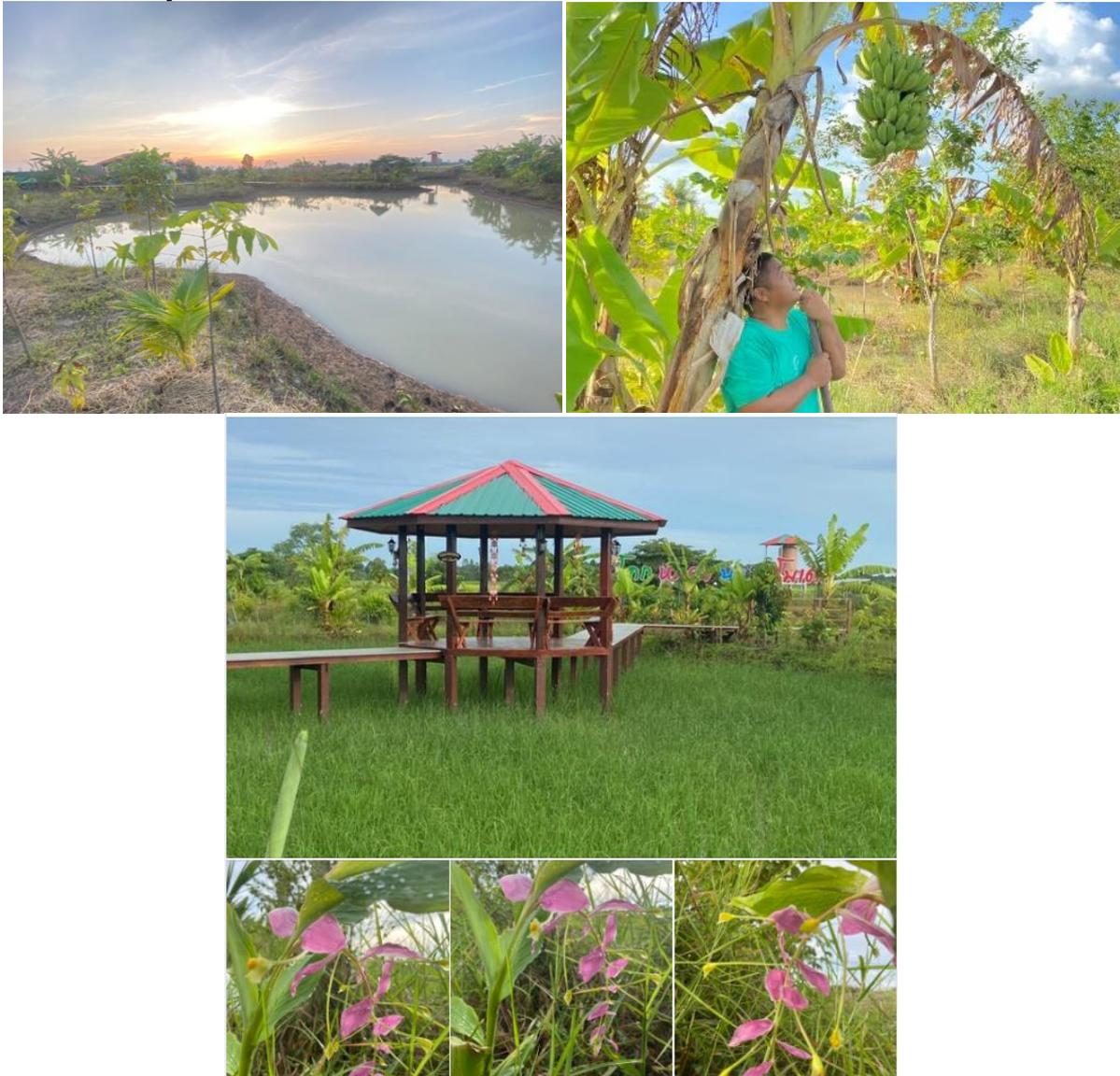
การพัฒนาผลไม้ หรือผลิตภัณฑ์ ก็นับว่าเป็นกระบวนการหนึ่งที่ถูกขับเคลื่อนด้วยศูนย์การเรียนรู้ โดยการผลิตอาหารมี การบริโภค ผลิตภัณฑ์ ทั้งไข่ เนื้อปลา ผัก พืช ผลไม้ เป็นต้น แต่ทั้งหมดเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคในแบบเดิม แนวคิดในเรื่อง การพัฒนาผลิตภัณฑ์ในแบบถนอมอาหารอย่างง่ายจึงเกิดขึ้น ศูนย์การเรียนรู้ผ่านโครงการวิจัย ได้ผลิตน้ำดื่ม โคนกหนองนา เพื่อ เป็นเครื่องดื่มที่รองรับผู้มาเยือน และผลิตภัณฑ์จากกล้วย เป็นกล้วยฉาบที่ทดลอง ทำ บรรจุผล และมีรสชาติที่น่ารับประทาน (มี คนบอกมา) จึงนับว่าเป็น พัฒนาการนับแต่การเริ่มต้น นัยหนึ่งเป็นต้นแบบในการทำให้ผลิตภัณฑ์มีทั้งมูลค่าและคุณค่าอีกนัยหนึ่ง ผลิตภัณฑ์จะได้ถูกส่งเสริมให้เกิด การกระจายตัวเป็นประหนึ่งสินค้า ดังนั้นกล้วย จึงถูกส่งต่อไปเป็นอาหาร ผลิตภัณฑ์ แม้ใน เบื้องต้นอาจยังไม่มีมูลค่าเสียทีเดียว แต่ก็ทำให้เกิดผลิตภัณฑ์ที่ชัดเจนขึ้นและนำมาแปรรูปเป็นแบบอย่างให้แก่ชุมชนอื่น ๆ ได้

ภาพที่ 4 การพัฒนาผลิตภัณฑ์ กล้วยฉาบ ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์เชิงสินค้า และการกระจายสินค้าให้กับสมาชิกในชุมชนอื่น ๆ
กล้วยบุรีรัมย์สู้ มจร อุดรธา (ภาพผู้เขียน: กรกฎาคม 2565; กุมภาพันธ์ 2566)

ดังนั้น ในการกระบวนการพัฒนาผลิตภัณฑ์จึงทำให้เกิดการเรียนรู้ในเชิงพัฒนาผลิตภัณฑ์ จนกระทั่งกลายเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการขับเคลื่อนองค์ความรู้ในด้าน ๆ ต่าง จนกระทั่งพัฒนาเป็นผลิตภัณฑ์ หรือผลได้จากศูนย์การเรียนรู้นี้ได้

นอกจากนี้ในศูนย์ยังได้มีการขับเคลื่อนในส่วนของระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธกับพุทธศาสตร์ศึกษา ที่มุ่งเน้นใช้กระบวนการของการศึกษามาเป็นเป้าหมายและแนวทางของการพัฒนา ดังปรากฏในเรื่องของการศึกษาพันธุ์ข้าว พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ผ่านการเรียนรู้ และทดลอง จากไม่รู้ ก็ารู้ จากไม่รู้ก็รู้ เป็นความรู้เชิงประจักษ์ ที่ผ่านการทดลอง ทั้งผิดและถูก แต่ทั้งหมด มีความรู้เป็นเป้าหมาย จึงอาจเรียกว่า เป็นนักวิจัย ชาวนาฝึกปฏิบัติ หรือเกษตรกรทดลองงาน ทุกอย่างได้หมด เพราะกรอบของการกระทำ การ วิจัย แสวงหาความรู้ เป็นประสบการณ์ของการทำ หรือลงมือทำด้วย พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ จึงว่าด้วยเรื่องการศึกษา พันธุ์พืชกับความรู้ กับการจัดทำต้นไม้พูดได้ ที่สามารถสแกนคิวอาร์โค้ด แล้วทำให้เกิดความรู้หรือชุดความรู้ นำไปสู่การแสวงหาความรู้เชิงประจักษ์เกี่ยวกับพันธุ์พืช เป็นต้น

ภาพที่ 5 พันธุ์ข้าว ดิน น้ำ และพันธุ์พืช พันธุ์ไม้ นานาชนิด เป็นสัญลักษณ์ของการเรียนรู้เชิงนิเวศ
สิ่งแวดล้อมและพุทธศาสตร์ที่ต้องสัมพันธ์กันจนกระทั่งสมดุลในวิถีเกษตร
(ภาพผู้เขียน: พฤษภาคม 2565)

ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธปัญหาสู่ปัญญา

อาจมีคำถามว่า ระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธ ที่โคกหนองนา R โมเดล จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นอย่างไร ก็ต้องตอบว่า พระพุทธศาสนาสอนเรื่อง “ทุกข์” หรือปัญหา จากนั้นพัฒนาจนไปสู่การแสวงหาความรู้ที่เรียกว่าแสวงหาสาเหตุของปัญหา เพื่อแสวงหาปัญญา (สมุทัย) จนได้แนวทางหรือวิธีการหรือทุกข์ที่เรียกว่า หนทาง หรือแนวทาง (มรรค) และใช้แนวทางนั้นหรือวิธีการนั้นมาแก้ปัญหาจนกระทั่งได้ผลเป็นคำตอบคือบทสรุปหรือคำตอบ (นิโรธ) ดังนั้น จากสภาพวิกฤติที่เกิดขึ้น จากวิกฤติจากโควิด ทำให้พบว่า อาหารเป็นปัจจัยสำคัญของการยังชีพ อาหารนับเป็นความมั่นคงของมนุษย์อย่างหนึ่ง ศูนย์การเรียนรู้ และวิจัย จึงมาพร้อมกับการสร้างความพร้อมเพื่อรองรับความเสี่ยงในแบบวิถีเกษตร มีอาหาร มีข้าวกิน มีผัก มีปัจจัยการยังชีพในแบบสมดุล พอดี และสอดคล้องกับวิถีดั้งเดิมและปัจจัยพื้นฐานที่มีอยู่คือ “ที่ดินมรดก” จากพ่อแม่

ปัญหาคือข้อเท็จจริงจากบริบทของวิกฤติที่เนื่องด้วยการแพร่ระบาดของโรคโควิด ที่ทำให้เกิดหรือส่งผลกระทบต่อประชาคมโลกในวงกว้าง การหยุดทุกอย่างเกิดขึ้น (ทุกข์) การผลิตบางส่วนหยุด การบริโภคบางส่วนหยุด แต่การบริโภคไม่ได้หยุดตามไปด้วย (สมุทัย) การแสวงหาวิธีการเพื่อการสร้างการผลิตและส่งเสริมให้เกิดการบริโภคภายใต้หลักการบริโภคเพื่อการผลิตจึงเกิดขึ้น (มรรค-วิธีการ) เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาในเบื้องต้น และที่สุด (นิโรธ) ดังนั้นโจทย์ของการจัดทำสร้างโคกหนองนา จึงเป็นการพัฒนาแหล่งผลิตอาหาร โดยใช้ฐานของปัญหาเป็นเครื่องในการบริหารจัดการให้เกิดการขับเคลื่อนในองค์กรร่วมด้วย การพัฒนาพื้นที่โคกหนองนา R โมเดล เป็นการสร้างต้นแบบของกระบวนการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับผลงานวิจัยของ ธีรธัญญา เจริญต่อระชะ (2565) เกี่ยวกับโมเดลระบบนิเวศการเรียนรู้ที่เน้นการพัฒนาในบริบทที่เชื่อมโยงกับชุมชนและสถานศึกษาในชุมชน นั้นเอง

ภาพที่ 6 การพัฒนาแหล่งการเรียนรู้โคกหนองนา R โมเดล เป้าหมายเพื่อพัฒนาการเรียนรู้เชิงนิเวศ (ภาพผู้เขียน: พฤษภาคม 2565)

บทสรุป

การที่รูปแบบระบบนิเวศการเรียนรู้แนวพุทธเป็นการสร้างรูปแบบสังคมและการเชื่อมประสานกับสังคมด้วยความรู้ จึงทำให้สอดคล้องกับแนวคิดทางพระพุทธศาสนาในเรื่อง “สังคมอุดมปัญญา” ที่เนื่องด้วยใช้การแสวงหาความรู้มาเป็นเครื่องมือตามแนวพุทธ ดังกรณีของศูนย์การเรียนรู้โคกหนองนาเกิดจาก “ปัญหา” ที่มาพร้อมกับการแพร่ระบาดของโรคโควิด 19 ทำให้คนส่วนหนึ่งต้งงาน อาหารขาดแคลน คนกลับไปสู่วิถีชีวิตเดิม ผู้เขียนก็กลับไปบ้านเกิดบ่อยขึ้น ได้เกิดแนวคิดในเรื่องการพัฒนาแหล่งอาหารเมื่อไม่สามารถออกไปซื้อที่ตลาดได้ ด้วยความกลัว หือเกรงต่อการแพร่ระบาดของโรค ทำให้เกิดความรู้ในการพัฒนาทั้งที่ดิน พันธุ์ไม้ พันธุ์ข้าว พันธุ์ปลา ปศุสัตว์อีกหลากหลายชนิด แต่นัยยะเป็นเรื่องของการผลิตอาหารตามหลักปัจจัย 4 การสร้างความมั่นคงอาหารภายใต้ความคิดที่ไม่ประมาท ระวังต่อความเสี่ยงที่เกิดขึ้นจากภัยพิบัติ หรือเมื่อกลายเป็นศูนย์แล้วทำให้เกิดการเรียนรู้ ตามกรอบแห่งปัญญา ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างคน และชุมชนรอบข้างผ่านการให้ แจกปัน อาหารสวนเกินที่ผลิตได้ ทำให้เกิดเศรษฐศาสตร์ชุมชน ว่าด้วยการผลิต การบริโภค และการบริหารสวนเกิน การค้าการขายเกิดขึ้นรวมทั้งไปสู่การรู้เรื่องค่านิยมในเชิงสังคมและสัญลักษณ์ ดังปรากฏในดอกไม้ประจำพื้นที่ ดอกสุพรรณิการ์ (ดอกไม้ประจำพื้นที่ปลูกไว้กำลังบ้านที่โคกหนองนา ซึ่งเป้งบานรับแดดก็เป้งดอกไม้พื้นถิ่นประจำจังหวัดแม้จะมาทราบภายหลังก็ตามทั้งหมดเป้งระบบนิเวศการเรียนรู้ว่าด้วยมนุษย์และสังคม การกินอยู่หลับนอน ความเชื่อค่านิยม สู่ความรู้พัฒนาเป้งความรู้ดังนั้นตลอดเวลาเกินหนึ่งปีที่โคกหนองนาจึงเป้งทั้งประสบการณ์ ความเข้าใจทั้งเข้าใจวิถีของเกษตรกรที่บรรพบุรุษได้ทำมา และเข้าใจต่อตนเองทั้งในส่วน ของอารมณ์ ความรู้สึกและการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง นับเป้งความน่าประทับใจและเป้งความทรงจำที่งดงามจากวันนั้นจนกระทั่งวันนี้

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป้งส่วนหนึ่งของแผนงานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาพื้นที่ต้นแบบการบริหารจัดการพื้นที่ด้วยศาสตร์พระราชามหาบวรณาการสู่การเรียนรู้ โคก หนอง นา R-Model ในการพึ่งตนเองของชุมชนตามวิถีเกษตรพอเพียง (Development of a Prototype Area on Land Management using King’s Philosophy towards Learning of Kok Nong Na R-Model for Community Self-Reliance following Sufficiency Agriculture) โดยมี ดร.ลำพอง กลมกุล เป้งหัวหน้าแผนงานวิจัยทุนวิจัยของส่วนงานคณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คณะผู้เขียนขอขอบคุณในการสนับสนุนและดำเนินการให้บทความนี้สำเร็จได้สมบูรณ์

เอกสารอ้างอิง

- สุเทพ สุวีระราษฎร์. (2554). สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์. (2548). สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- พระมหาพงษ์ประภากรณ์ วิสุทธิญาณเมธี. (2559). พุทธธรรมเพื่อความมั่นคงแห่งสังคม: วิเคราะห์ในเชิงสังคมวิทยา. **วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ**. 1(1), 54-72.
- พระมหาคมคาย สิริปัญญา (สิงห์ทอง), นฐนกร ธงพุทธามนธ์. (2565). การศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบพุทธปรัชญาเกี่ยวกับสังคมวิทยา. **วารสารปณิธาน**. 18(2), 127-163.
- มาริษา ศรีชะแก้ว สถาพร วิชัยรัมย์ สากล พรหมสถิตย์. (2020). ศาสตร์พระราชามหาบวรณาการ: เกษตรทฤษฎีใหม่ในรูปแบบ “โคก หนอง นา โมเดล”. **วารสารสหวิทยาการจัดการ คณะวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์**. 4(2), 31-40.
- ณัฐนิชา เจ๊ะดอเราะ. (2565). โมเดลระบบนิเวศการเรียนรู้วิถีพุทธในโรงเรียนสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษา. **ปริญญาครุศาสตร์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- ณัฐวิภา จำปาสี, สุขุมวิทย์ ไสยโสภณ. (2564). ผลการนำนโยบายการบริหารจัดการน้ำตามตัวแบบโคก หนอง นา ไปปฏิบัติใน จังหวัดอุดรธานี. วารสารมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด. 10(2), 415-429.
- รุจิกาญจน์ สานนท์ นิตพัฒน์ กิตติรักษกุล. (2564). การประยุกต์ใช้โคกหนองนาโมเดลสำหรับการจัดการเกษตรในเมืองเพื่อความยั่งยืน. วารสารเครือข่ายส่งเสริมการวิจัยทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์สมาคมเครือข่ายส่งเสริมการวิจัยทางมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. 4(2), 137-150.
- พระอธิการพรนารายณ์ กิตติคุณ (ปานบุตร). (2565). โคกหนองนาโมเดลกับการพัฒนาที่ยั่งยืนแนวพุทธศาสตร์. วารสารวิจัยวิชาการ. 5(1), 285-292.
- พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส และคณะ. (2565). โคกหนองนาโมเดล การพัฒนา ความยั่งยืน. วารสารศิลปะการจัดการ. 6(1), 419-434.
- ลำพอง กลมกุล. (2565). ความมั่นคงของห่วงโซ่อาหารตามวิถีเกษตรพอเพียง กับการปรับตัวในการดำรงชีวิตภายใต้สถานการณ์การแพร่ระบาดโควิด 19. พระนครศรีอยุธยา: คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.